

CHRISTELIJK ERFGOED

Een reeks tekstuitgaven onder redactie van drs. G.C. de Waard en C. Bregman

In deze reeks worden literaire geschriften van bekende en onbekende auteurs uitgegeven. Niet alleen werken waarvan geen moderne editie meer verkrijgbaar is, maar vooral teksten die nooit in een moderne uitgave zijn verschenen, worden in de serie gepubliceerd.

Aan elke tekst gaat een gedegen inleiding vooraf. Voldoende annotaties maken het werk toegankelijk voor ieder die in (oude) literatuur geïnteresseerd is. De tekst zelf wordt zodanig gepresenteerd dat hij voor wetenschappelijk gebruik geschikt is. De redactie wil met name het voortgezet en het hoger onderwijs met deze reeks van dienst zijn.

Deel 3

Isaac da Costa:

DE CHAOS EN HET LICHT

Van 1840 tot 1850 verscheen er een reeks van tijdzangen van Da Costa, die tot het belangrijkste in de dichtkunst van die jaren kan worden gerekend. De laatste van deze reeks is het lied *De Chaos en het Licht*, dat in 1850 verscheen ter gelegenheid van het verstrijken der eerste eeuwheft. Uit de 'politieke poëzy' blijkt duidelijk hoe de christen-joodse dichter zijn tijd beleefde, met een anti-revolutionaire gezindheid de chaos van het staatkundig leven bekleemtoonde en getuigde van het Licht van Christus' uiteindelijke overwinning.

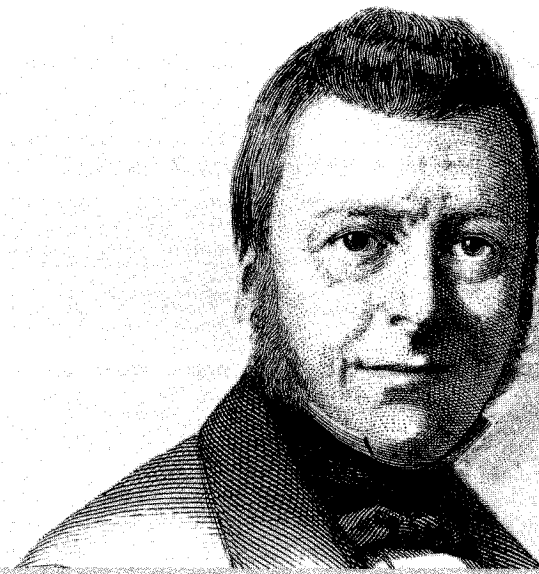
De bezorger K. van Walsum schrijft in de inleiding helder Da Costa's ontwikkelingsgang van contra- tot anti-revolutionair.

DEN HERTOG B.V. - HOUTEN

ISBN 90 331 0624 8

ISAAC DA COSTA

DE CHAOS EN HET LICHT

DE CHAOS EN HET LICHT

EEN

HALVE-EEUW-LIED,

DOOR

MR. ISAAC DA COSTA

Met inleiding en toelichting door K. van Walsum

SERIE CHRISTELIJK ERFGOED

Mr. ISAAC DA COSTA

De Chaos en het Licht

Da Costa's ontwikkeling van 1823 tot 1860
en zijn laatste tijdzang

Met inleiding en toelichting door
K. van Walsem

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Costa, Isaac da

De Chaos en het Licht : Da Costa's ontwikkeling van 1823 tot 1860 en zijn laatste tijdzang
/ Isaac da Costa ; met inl. en toel. door K. van Walsem. - Houten : Den Hertog. - (Christelijk
Erfgoed ; dl. 3)

Met bibliogr.

ISBN 90-331-0624-8

SISO * 854 UDC 839.31(492)*19' NUGI 951

Trefw.: Costa, Isaac da / Nederlandse letterkunde ; tekstuitgaven.

Haarlem
A. C. KRUISCHON
1850

DEN HERTOG B.V. - HOUTEN

SERIE CHRISTELIJK ERFGOED

Een serie uitgaven onder redactie van drs. G.C. de Waard en C. Bregman

Deel 1: Jacobus Revius: Het Hoghe Liedt Salomons

Deel 2: Willem Sluiter: Christelike Doodts-Betrachting

Deel 3: Mr. Isaac da Costa: De Chaos en het Licht

Inhoud

Inleiding

1. Tegen welke achtergrond moet Da Costa's politieke poëzie gelezen worden?	7
Politieke poëzie: een herhaling van Da Costa's <i>Bezwaren</i> ? – De innige samenhang tussen Da Costa's proza en zijn poëzie	
2. De ontwikkeling van het Réveil in Nederland	10
Enkele aspecten van het Réveil – De school van Bilderdijk – Het Nederlands Réveil tot ca. 1840 – Het Nederlands Réveil na ca. 1840 – De lijn van Bilderdijk en die van Van Alphen	
3. Het isolement doorbroken, een biografische schets	17
Da Costa tot 1823: zijn jeugd – Da Costa van 1823-1826: de strijdperiode – Da Costa van 1826-1839: de wending – Da Costa van 1840-1860: de 'maatschappelijke' Da Costa	
4. Da Costa's opvattingen in zijn strijdperiode	25
<i>De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw</i> – Da Costa's overige strijdschriften uit de jaren 1823-1826 – De jonge Da Costa, een Bilderdijkiaan	
5. Van de chaos naar het licht: Een andere weg	31
De herleving van Da Costa's dichterschap en het meningsverschil tussen Da Costa en De Clercq n.a.v. <i>Vijfen twintig jaren</i> – In zijn vorm van dezen tijd – Da Costa's chiliastisch activisme – Romantische dynamiek	
6. Da Costa's laatste tijdzang	45
Inhoud en structuur van <i>De Chaos en het Licht</i> – Chiliastisch activisme in <i>De Chaos en het Licht</i>	
Bibliografie	62
Verantwoording	65
De Chaos en het Licht, tekst met toelichting	67
<i>Bijlage I:</i> Voorrede bij de bundel <i>Politieke Poëzy</i> (1854)	100
<i>Bijlage II:</i> Fragmenten uit brieven van Da Costa aan Groen van Prinsterer	103

Inleiding

I. TEGEN WELKE ACHTERGROND MOET DA COSTA'S POLITIEKE POËZIE GELEZEN WORDEN?

Politieke poëzie: een herhaling van Da Costa's Bezwaren?

In 1823 gaf de burgemeester van Amsterdam opdracht aan de politie Da Costa's doen en laten nauwlettend te volgen en bezoekers van Da Costa te rapporteren. Veel bezoekers zullen dat trouwens niet geweest zijn, want de tot het christendom bekeerde Jood Da Costa werd door de meeste Nederlanders gemeden. De oorzaak: Da Costa had *De bezwaren tegen den Geest der Eeuw geschreven*, een geschrift waarin hij de in zijn tijd heersende denkbeelden fel bestreed en de oude beginselen verdedigde. Vooral zijn uitspraken over de grondwet (zie hfdst. 4) en zijn (latere) voorspelling, dat Willem I niet als koning zou sterven, wekten het wantrouwen van de autoriteiten op. Da Costa's opvattingen werden als staatsgevaarlijk beschouwd.

In 1860 stierf Da Costa. Uit het hele land kwamen mensen naar zijn begrafenis. Onder hen bevonden zich vele vooraanstaande Nederlanders en bij het graf sprak de burgemeester van de hoofdstad zeer lovende woorden over de overledene.

Hoe komt het dat de eerst zo verguisde Da Costa later wel geaccepteerd en door velen zelfs bewonderd werd? Had hij zich wellicht enigszins aangepast aan de geest van zijn eeuw?

Wie Da Costa's denkbeelden in later tijd wil leren kennen, kan o.a. terecht bij zijn zogenaamde tijdzangen, waarvan *De Chaos en het Licht* de laatste is. In deze van 1840-1850 verschenen 'liederen des tijds', door Stuiveling het belangrijkste in de dichtkunst van die jaren genoemd,¹ reflecteert de dichter op actuele gebeurtenissen. In 1845 verscheen een bundeling van de tijdzangen onder de titel *Politieke Poëzy*. Uit de voorrede bij deze bundel (zie bijlage I) blijkt dat Da Costa ondanks bezwaren tegen deze combinatie toch 'met eenig genoegen inschikkelijk is' voor deze inmiddels ingeburgerde benaming. Een strikte scheiding tussen de blik van de staatsman en die van de dichter erkent hij namelijk niet: beiden moeten het oog richten op Gods toekomst ten einde een juist inzicht te krijgen in

'Een chaos: strijd alom van worden en ontworden,
van duisternis en licht, van stilstand en wanorden.'

Da Costa, K.D. 519

'De dag breekt aan, dat ziet! een Koning zal regeeren.'

Da Costa, K.D. 529

de behoefte van het heden. Da Costa's politieke ideologie, verweven met en opkomend uit zijn religieuze opvattingen, is de bezielende kracht van zijn poëzie.²

Het is dan ook begrijpelijk dat schrijvers over de tijdzangen zich bezighouden met de godsdienstige en staatkundige opvattingen van de latere Da Costa en daarbij meestal een vergelijking maken met de inhoud van zijn *Bezwaren*. Zo heeft A. Romein-Verschoor het over 'de redevoeringen en tijdzangen, waarin Da Costa een leven lang de bezwaren tegen den geest der eeuw van een 25-jarigen grijsaard herhaalde.' Kalff schrijft naar aanleiding van één van Da Costa's tijdzangen: 'Zoo brengt Da Costa telkens weer diezelfde levens- en wereldbeschouwing naar voren, die wij uit *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* leerden kennen.' Te Winkel constateert: 'Eigenlijk Bilderdijkiaan was hij nu niet meer: hij was zichzelf geworden en bestreed den geest der eeuw niet meer als vroeger uit reactiezucht (. . .).' Hij acht de verandering echter toch zo gering dat hij verderop na een bespreking van de tijdzangen zegt dat Bilderdijk 'verjongd in Da Costa' zich opnieuw liet horen, hoewel met meer gloed. Knuvelder noemt Da Costa's ontwikkeling ook, citeert daarbij Te Winkel en is het met deze eens dat 'de grote lijn van Da Costa's overtuiging dezelfde bleef', zodat hij Da Costa's werk na 1839 'nieuwe variaties op het thema der Bezwaren' kan noemen.³

Anderen daarentegen stellen: Da Costa 'kwam op den duur in zake monarchie, constitutie, organisatorische samenwerking e.d. tot denkbeelden, geheel tegengesteld aan die, welke hij van Bilderdijk geleerd had.' Mevrouw Kluit schrijft in haar standaardwerk over het Réveil: 'Van de contra-revolutionaire, Bilderdijkiaanse Da Costa was niets meer over. Hij was zelfs zijn Haagse vrienden feitelijk te vooruitstrevend.' Dezelfde geluiden vernemen we bij Evenhuis, die naar aanleiding van Da Costa's opvattingen over de grondwetsherziening van 1848 opmerkt: 'Het waren klanken die men in die tijd zeker in christelijke kringen weinig of niet hoorde.' Da Costa had zich, aldus Evenhuis, ontwikkeld 'tot een in maatschappelijke en politieke vraagstukken progressief christen.'⁴

Da Costa's ontwikkeling van contrarevolutionair naar antirevolutionair wordt dus door de meeste scribenten wel genoemd, maar de waarde die ze eraan toekennen, varieert zeer sterk. Sommigen typeren ook Da Costa's latere werk als reactionair, anderen noemen het progressief. Ook Da Costa's eigen uitspraken over zijn ontwik-

keling bevatten tegenstrijdigheden. Op 23 maart 1839 schrijft hij aan zijn vriend De Clercq: 'Zoodra er van openbare betrekkingen quaestie mocht kunnen zijn, wensch ik nimmer als een ander beschouwd te worden dan de schrijver van de Bezwaren en de Sadduceën.' Maar op 28 januari 1835 had hij aan W. van Hogendorp geschreven: 'Ik siddere als ik op mijn levensweg achteruit zie en gedenk, hoe geheel onze Bilderdijksche School noodwendig die strekking (van geestelijke hoogmoed) had.'⁵

Het blijken vooral literatuurhistorici te zijn die uitspraken als in de brief aan Van Hogendorp verwaarlozen. Over het algemeen hebben zij weinig affiniteit met Da Costa's levensbeschouwing. De verklaring voor het feit dat juist zij weinig waarde toekennen aan Da Costa's ontwikkeling, ligt dan voor de hand: hoe groter de afstand, des te vager de contouren.⁶

De innige samenhang tussen Da Costa's proza en zijn poëzie

Het is echter niet alleen de mate van affiniteit, die bepalend is bij de beoordeling van Da Costa's ontwikkeling. Zeker zo belangrijk is dat de meeste letterkundigen te weinig gebruik maken van Da Costa's prozageschriften bij de interpretatie van zijn tijdzangen. Moge een benadering van Da Costa's poëzie vanuit zijn prozageschriften voor de moderne lezer aanvechtbaar zijn, Da Costa zelf vindt haar de enig juiste. Op 30 april 1844 schrijft hij aan Groen van Prinsterer dat proza en poëzie bij hem 'innig te zamen' hangen. 'Het eene heeft geleid tot het andere, en beiden hebben één gemeenschappelijk beginsel in mijne overtuiging omtrent weg en hoop voor de toekomst.' In een andere brief aan Groen noemt hij in één adem *Aan Nederland, in de lente van 1844* en *Het Oogenblik* als uitingen 'zoo in poëzy als in prosa' die duidelijk kunnen maken niet alleen *dat*, maar ook *hoe* het anti-revolutionaire standpunt zich uit het contra-revolutionaire bij mij ontwikkeld heeft.⁷ Volgens deze brief geldt hetzelfde voor de regels 'Zich door geen tijdgeest laten leiden / Doch van den *tijdgeest* steeds den *tijdloop* onderscheiden' uit zijn laatste tijdzang *De Chaos en het Licht*, waarin Da Costa volgens de literatuur-historicus Stuiveling 'voor het laatst in onveranderlijke stijl zijn onveranderlijke levensbeschouwing beleeft.'⁸

Voor Da Costa is de poëzie middel, geen doel. Een uitgebreide toelichting gaat vooraf aan zijn *De Chaos en het Licht* om onduide-

lijkheid en misverstand te voorkomen. Hij erkent in die voorrede het weinig dichtelijke daarvan, maar wijst de kunst alleen om de kunst af. Hij stelt zich de bij ten voorbeeld, 'die haar zeshoek van was niet bouwt om de schone regelmatige figuur zelve, maar om de eetbare honig, die het hare bestemming is daarin neder te leggen.' Elders zegt Da Costa over de poëzie: 'Hare gave was tevens een last tot mededeling van overtuigingen en waarheden aan mensen en volken.' Volgens W. A. P. Smit geeft Da Costa ons hier 'de sleutel voor het verstaan van heel zijn dichtelijk werk.'⁹

Het beschrijven van Da Costa's denkbeelden en de ontwikkeling ervan met gebruikmaking van gegevens uit zijn prozageschriften is dan ook noodzakelijk om te komen tot een goede interpretatie van zijn tijdzangen.

Wellicht kan juist deze benadering zoveel interesse wekken dat de hedendaagse lezer de moeite neemt door de retoriek van Da Costa heen te kijken, een retoriek waaraan ik overigens geen aandacht besteed. Allereerst laat de beschikbare ruimte dat niet toe. Terecht zei Da Costa naar aanleiding van zijn overgang naar het antirevolutionaire standpunt: 'Deze denkbeelden (. . .) uiteen te zetten, zou een boek vereischen, geen artikel van eenige kolommen in een blad.'¹⁰ Daar komt bij dat ik nergens de reeds eerder geciteerde zinsnede van Stuiveling wat betreft de 'onveranderlijke stijl' weersproken vond, zodat geconcludeerd mag worden, dat er geen vormontwikkeling is in Da Costa's poëzie, die parallel loopt aan zijn levensbeschouwelijke ontwikkeling. Bovendien zijn, naar Smits woorden, de tijdzangen 'niet het meest geëigend om ons met het wezenlijke van Da Costa's dichterschap in aanraking te brengen.'¹¹ Het voorafgaande rechtvaardigt mijns inziens de puur inhoudelijke benadering van Da Costa in deze inleiding. Wie (ook) geïnteresseerd is in vormaspecten van Da Costa's werk, verwijs ik naar Buitendijks uitgaven van *Hagar, De Slag bij Nieuwpoort* en *Vijf en twintig jaren*.¹²

2. DE ONTWIKKELING VAN HET RÉVEIL IN NEDERLAND

Enkele aspecten van het Réveil

Wie zich bezighoudt met Da Costa, zal ook aandacht moeten besteden aan het Réveil,¹³ de opleving op protestants-religieus terrein

aan het eind van de 18e en in de eerste helft van de 19e eeuw. Da Costa was immers 'de spil van het Nederlands Réveil'.¹⁴ Er blijkt dan ook een vrij grote overeenkomst te zijn tussen Da Costa's ontwikkeling en die van het Réveil in zijn totaliteit.

Het Réveil was een reactie op het deïstisch rationalisme van de Verlichting en beoogde bovenal een innerlijk beleven van het geloof. Onze protestantse letterkunde in de 19e eeuw werd er sterk door beïnvloed: een aantal Réveilmensen was actief op literair gebied. Zij vertonen in hun letterkundig werk onmiskenbaar romantische elementen, maar Pierson en in navolging daarvan Knuvelde e.a. vereenzelvigen geloofsbeleving en romantische gemoedsaandoening wel wat te veel: de Romantiek heeft het uitgangspunt in het menselijk subject (het gevoel), het Réveil daarentegen vindt het uitgangspunt in het Goddelijk handelen.¹⁵

Het Réveil in Nederland kunnen we mijns inziens het beste aanduiden als een stroming met calvinistische trekken. Degenen die alleen het verzet van de Réveilmannen tegen het star dogmatische beklemtonen of juist alléén spreken over hun calvinistische rechtzinnigheid, houden te weinig rekening met de verscheidenheid en de ontwikkeling van het Réveil.¹⁶

Zijn brandpunten had het Nederlands Réveil in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Omdat de Rotterdamse Réveilkring klein was en reeds voor 1830 uiteenviel, laat ik deze buiten beschouwing. Amsterdam, de kring waar Da Costa als spil fungeerde en waar later de 'Christelijke Vrienden' vergaderden, verdient de meeste aandacht.

De school van Bilderdijk

Mevrouw Kluit kiest 1815 als begin in haar standaardwerk over het Réveil, o.a. omdat Bilderdijk toen zijn particuliere lessen aan Da Costa begon te geven. Toen Bilderdijk (1756-1831) in 1815 gepasseerd werd voor een benoeming als hoogleraar te Amsterdam in de Nederlandse Taal- en Letterkunde, vond hij troost in de omgang met de jonge Da Costa. Op raad van professor Tydeman had Daniël da Costa nl. besloten zijn zoon Isaac een jaar privéles te laten geven door Bilderdijk (zie ook hfdst. 3). Deze volgde in 1817 zijn leerling naar Leiden en begon daar in het najaar van 1817 zijn privatissimum over Vaderlandse Geschiedenis.

Zijn eerste cursus werd gevolgd door zes studenten: Da Costa,

Capadose, Willem en Dirk van Hogendorp, Carbasius en Bodel. Ook onder de latere leerlingen zijn bekende namen als Groen van Prinsterer, H. P. Scholte en Jacob van Lennep. Het waren niet de minsten, die zich tot Bilderdijk aangetrokken voelden. Toen Bilderdijk in 1827 zijn colleges beëindigde, hadden ongeveer veertig studenten zijn invloed ondergaan. En die invloed was niet gering.

Bilderdijk gaf zijn geschied- en wereldbeschouwing niet in de eerste plaats als de geleerde, maar als een profeet. 'Terwijl het deïsme met zijn rationalisme en pelagianisme in de ogen van schier al zijn tijdgenoten als de hoogste wijsheid gold, was Bilderdijk de man, die de holheid van het systeem der Aufklärung doorzag, wiens gansche ziel tegen haar platte, mechanische voorstelling van God en de wereld in opstand kwam, en die al haar theorieën, haar verstands- en vrije-wilsvergoding, haar leer van contract en conventie, haar beschouwing van staat en maatschappij, van wetenschap en kunst, aan een vernietigende kritiek onderwierp . . .'¹⁷

Bilderdijks leerlingen werden er door meegesleept; al snel verschenen er dissertaties van hen waarin zijn ideeën doorklonken. De professoren Kemper en Siegenbeek hielden redes waarin voor de opvattingen der 'baardloze jongens' werd gewaarschuwd. Niet alleen de Leidse academiëkring maakte zich zorgen, ook daarbuiten bemoeide men zich met het gebeuren. De *Arnhemse Courant* opende een zogenaamde Domper-rubriek: Bilderdijk was een domper, die het licht der wetenschap poogde te doven. Het bleek echter niet meer mogelijk Bilderdijks invloed op te heffen. De meeste leerlingen zouden straks Bilderdijks ideeën, in al of niet sterk gewijzigde vorm, gaan uitdragen. Niet in de minste plaats gold dat voor de jonge Da Costa. Bilderdijk sprak in zijn school 'tot strijders; en hij sprak vooreerst tot den dichter onder zijn leerlingen. Aan hem droeg hij zijn erfgoed over; doch niet om het in vrede te bezitten; neen, tot een loopbaan van strijd tegen de wereld (. . .). Hij, de strijder, gaf het aan den strijder.'¹⁸

Het Nederlands Réveil tot ca. 1840

In 1823 schreef Da Costa zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, door mevrouw Kluit 'de doorbraak voor het Réveil' genoemd. In hoofdstuk 4 zal er wat meer aandacht aan besteed worden. Het werkelijke Amsterdamse Réveil kreeg gestalte in de bijeenkomsten op zondagavond bij Da Costa.¹⁹

Al vrij snel na de *Bezwaren* was Da Costa begonnen met huisgodsdienstoefeningen, aanvankelijk alleen voor zijn gezin en huisgenoten, later met een wat meer open karakter. Mede onder invloed van gesprekken met ds. Chavannes ging Da Costa vanaf 1826 thuis bijbellezingen houden op zondagavond. Deze waren voor ieder toegankelijk. Het aantal hoorders groeide snel en de avonden maakten op allen een onvergetelijke indruk. Daarnaast hield Da Costa vanaf 1823 in andere lokaties en op andere avonden lezingen over de bijbel, de vaderlandse geschiedenis (vanaf 1831) en de letterkunde voor een duidelijk gemengder (en minder eenvoudig) publiek.

Da Costa's arbeid bleef niet vruchteloos. Er vormde zich een groep rond hem. Daarbij ging het in de eerste plaats om mensen die zochten naar de betekenis van de bijbelse boodschap voor hun persoonlijk leven, die hunkerden naar verzoening, die het geloof wilden beleven. Er was in die begintijd vrijwel geen sprake van een bewust gericht zijn op het maatschappelijke en kerkelijke leven. Daarnaast moet gewezen worden op het romantische aspect van het vroege Amsterdamse Réveil, dat zich voornamelijk uitte in chiliastische en apocalyptische belangstelling. 'Deze romantiek zou in een volgende periode verdwijnen', aldus mevrouw Kluit.²⁰

In de periode van 1830 tot 1840 zijn er duidelijke aanwijzingen voor een ontwikkeling van het Amsterdamse Réveil in meer extraverte richting: het wordt actiever op politiek, kerkelijk en maatschappelijk gebied. In haar standaardwerk over het Réveil laat mevrouw Kluit deze nieuwe periode beginnen in 1831: toen ging Da Costa zijn colleges over de Vaderlandse Geschiedenis en Taal houden. Elders noemt ze echter 1840 als keerpunt, een jaartal dat door de meeste andere Réveilkenners ook genoemd wordt.²¹ Uiteraard valt hier aan exact dateren niet te denken, maar ik geef de voorkeur aan 1840, vooral omdat pas in 1845 de wending zeer duidelijk gestalte krijgt in het werk van de 'Christelijke Vrienden'.

Belangrijker is dat mevrouw Kluit als één van de oorzaken van deze ontwikkeling noemt het verflauwen van Bilderdijks invloed; reeds voor diens dood in 1831 is dat merkbaar. In dat verband is de strijd van het Réveil (vooral Da Costa) met Kohlbrugge, juist in de overgangperiode 1830-1840, opmerkelijk. Kohlbrugge wordt mijns inziens terecht door J. van Heyst een 'Bilderdijkiaan' genoemd.²² Omdat de rol van Kohlbrugge in hoofdstuk 5 nader aan de orde zal komen, maak ik er hier slechts een enkele opmerking

over. Kohlbrugges opvattingen over de heiligmaking werden door de meeste Réveilmensen heftig bestreden. Voor Kohlbrugge was de heiligmaking een daad van God: 'Ben ik niet heilig, zo is mijn Heiland toch heilig.' Bij het Réveil was de mens 'medewerker in de heiligmaking', althans bij het latere Réveil.²³ Deze laatste opvatting staat in nauw verband met de praktische activiteiten van het Réveil na 1840.

De ontwikkeling van het Amsterdamse Réveil in meer extraverte richting is gestimuleerd door de contacten met het Haagse Réveil. Aanvankelijk was er in Den Haag een orthodox-piëtistische Réveiling rond ds. Molenaar. In 1828 ontstond rond de in dat jaar in Den Haag gekomen Waalse predikant Secrétan een tweede Réveiling met o.a. Willem de Clercq (sinds 1824 in Den Haag) en Groen van Prinsterer. Deze laatste kreeg al snel een leidende positie binnen het Haagse Réveil. Groens tijdschrift *Nederlandsche Gedachten* (1829-1832) gaf blijk van zijn sociale en politieke belangstelling. Bilderdijs invloed was in de kring rond Secrétan niet groot. Groens toetreden tot het Réveil kwam vooral tot stand door buitenlandse Réveilingen. Hij was geen Bilderdijsiaan in de strikte zin van het woord: zijn opvattingen op godsdienstig, staatsrechtelijk en geschiedkundig gebied weken nogal wat af van die van Bilderdijs. De instelling van het Haagse Réveil had slechts in de verte nog iets met Bilderdijs ideeën te maken en in praktische kwesties had Groen soms 'verrassend moderne standpunten'.²⁴

In hun Leidse studententijd kenden Groen en Da Costa elkaar slechts oppervlakkig. Pas in 1830 leerde Groen bij De Clercq Da Costa kennen. Van die tijd dateert een steeds intensiever wordende briefwisseling tussen die twee, een briefwisseling die voor het leren kennen van Da Costa's ideeën en de ontwikkeling ervan van groot belang is. Daarnaast was Da Costa betrokken bij de Haagse Réveil-activiteiten via zijn correspondentie met De Clercq, die van 1824 tot 1831 in Den Haag woonde.

Na 1840 zijn er nog wel afzonderlijke Haagse en Amsterdamse activiteiten te vermelden, maar het meeste werk wordt toch gezamenlijk verricht via de Christelijke Vrienden.

Het Nederlands Réveil na ca. 1840

Ds. O. G. Heldring (1804-1876) bestreed reeds als jong predikant sociale wantoestanden. Zijn werk was echter slechts een druppel

op een gloeiende plaat. De sociale omstandigheden waren erbarmelijk: 'de stagnerende economische ontwikkeling en in verband daarmee het gebrek aan werkgelegenheid en het daaruit voortkomende, blijkbaar chronisch geworden euvel van het pauperisme, dat juist in deze tijd (1840-1848) een bedenkelijk hoogtepunt bereikte',²⁵ maakte uitbreiding van zijn werk noodzakelijk. De bestaande genootschappen die op maatschappelijk terrein werkten, hielden echter Heldring liever buiten de deur. Overigens had ook Heldring met deze genootschappen weinig op: de beginselen van waaruit gewerkt werd, waren te verschillend. Zo kwam hij ertoe zijn hulp bij de Réveilmensen te zoeken.

In 1840 maakte Heldring kennis met Da Costa en Groen. De laatste werd zijn belangrijkste steun bij het opzetten van allerlei activiteiten. In 1845 zond Heldring (na overleg met vooral Groen) een oproep aan geestverwanten om de maatschappelijke nood gezamenlijk aan te pakken.

De samenroepingsbrief was beslist niet in Bilderdijske geest geschreven: 'Gij mijne vrienden! wel blijft uw weg een weg zonder kracht, zonder zegening, dewijl gij in alles meer lijdend dan handelend zijt.'²⁶ De kloof met het vroege Réveil wordt duidelijk als we daarnaast van Bilderdijs lezen: 'Wee al wie meer dan een lijdelijk werktuig in Zijn hand wezen wil' en 'God wil geen menschenbeleid, geen verenigingen uit menschelijke inzichten, al zijn zij ten aanzien van het doel zuiver en loffelijk.'²⁷

Heldrings brief resulteerde in de vergaderingen van de Christelijke Vrienden te Amsterdam (1845-1854, tweemaal 's jaars). Verslagen van hun werk zijn te vinden in hun tijdschrift *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, dat tot 1878 bleef bestaan.

Er kwamen door de inspanning van de Christelijke Vrienden scholen en tehuizen voor verwaarloosde kinderen tot stand. De door Van der Bruggen gestichte kweekschool (1843) te Nijmegen en het werk van Heldring in Zetten, Hoenderloo en elders werden gesteund. Er werden evangelisatieverenigingen (ds. De Liefde) en een opleidingsinstituut voor evangelisten en zendelingen (het Schots Seminarie) opgericht. In Steenbeek kwam opvang voor ongehuwde moeders en voor vrouwelijke ex-gedetineerden. De aandacht voor de zending bloeide op, vooral voor de zending in Indië, China (dr. Gutzlaff) en Israël (gestimuleerd door Capadose en Da Costa!). Kortom: er werd hard gewerkt om de geestelijke en maatschappelijke nood zoveel mogelijk te lenigen.²⁸

De lijn van Bilderdijk en die van Van Alphen

'De tijd van het zuivere piëtisme (. . .) was voorbij', schrijft mevrouw Kluit naar aanleiding van het optreden van Heldring.²⁹ Van der Linde wijst erop dat het Piëtisme altijd een zekere spanning kent: 'aan de ene kant een wereldaanvaarding, een staan in de concrete wereld, om er God te dienen, maar daarnaast ligt er een mystieke gloed over alle Piëtisme, waardoor het naar cultuurkritiek en zekere wereldmijding overhelt.'³⁰ Het Nederlandse Réveil helt uiteindelijk zo sterk over naar de eerste pool, dat De Gaay Fortman opmerkt, dat het misschien beter is het latere Réveil als een zelfstandig Réveil (hoewel niet los van het voorafgaande) te beschouwen. Overigens blijkt de waardering voor het latere Réveil een subjectieve zaak te zijn; sommigen noemen het de bloeitijd, anderen de 'ebbe'.³¹

In zijn artikel 'Literaire aspecten van het Réveil' onderscheidt G. Kamphuis twee lijnen in het Réveil, nl. die van Van Alphen (de bevindelijk-ethische lijn) en die van Bilderdijk (de profetisch-dogmatische lijn). Volgens Kamphuis waren er al tekenen van opleving in de Nederlandse orthodoxie en van het bevindelijk christendom voordat Bilderdijk zijn baanbrekend werk verrichtte. In dat Pré-reveil (een door Kamphuis geïntroduceerde term) was Van Alphen de dominerende figuur. Hoewel Bilderdijk nogal wat kritiek op hem had, oordeelden de meeste Réveilmannen vrij gunstig over Van Alphen. In het latere Réveil zou Van Alphen zich meer hebben thuis gevoeld dan in het vroege Réveil met zijn sterk orthodox-piëtistische trekken. Bij Van Alphen immers 'valt het accent op het christelijk leven, die in de 18e eeuw zozeer geprezen "deugd", bij hem wel te verstaan als "pietas" (. . .)'.³² In het latere Réveil is de lijn van Van Alphen overheersend. Ook uitspraken van mevrouw Kluit wijzen in die richting als ze b.v. stelt: De Réveil mensen waren tevens 'nakomelingen van de achttiende-eeuwse verlichting. Er leefde toch nog in hen iets van de verheerlijking van de redelijke deugdzame mens'.³³

G. Kamphuis' onderscheiding is verhelderend, maar van zijn uitwerking van de lijnen zal ik afwijken. Zo is b.v. de plaats van Da Costa en Groen in de lijn van Bilderdijk slechts ten dele juist, zoals ik in het vijfde hoofdstuk hoop aan te tonen. Overigens formuleert Kamphuis voorzichtig; het Réveil is een te genuanceerde en gecompliceerde beweging om streng logische lijnen aan te kunnen geven.

Om het beeld van de ontwikkeling van het Réveil te completeren, wijs ik tenslotte met instemming op de kritiek van J. Kamphuis op mevrouw Kluits visie, als zij stelt dat de praktijk van het christendom *in de plaats* kwam van de Romantiek. De gang naar de praktijk is een vrij algemeen verschijnsel binnen de Romantiek, zodat het praktisch Réveil niet scherp contrasterend tegenover de Romantiek geplaatst mag worden.³⁴

3. HET ISOLEMENT DOORBROKEN, EEN BIOGRAFISCHE SCHETS³⁵

Da Costa tot 1823: zijn jeugd

Isaac da Costa werd in 1798 geboren. Zijn vader Daniël da Costa was een welgesteld koopman uit een bekend geslacht van zogenaamde Sefardiem (Portugese Joden). In tegenstelling tot de Asjkenaziem (Hoogduitse Joden) stonden de Sefardische Joden open voor een vreemde cultuur en zij vertoonden reeds vóór de periode der Verlichting assimilatieverschijnselen. Da Costa kreeg zijn afkeer van de rationalistische ideeën dus niet van huis uit mee. Daniël da Costa was een liberale Jood. Dat bleek o.a. uit zijn keuze van de leermeester Hebreuws van Isaac, Mozes Lemans, een Jood die 'behoorde tot de verlichte geesten uit den tijd na de emancipatie'.³⁶

Lange tijd waren Joden gedwongen zich in de handel of de zogenaamde vrije beroepen te ontplooien. Na de emancipatie als gevolg van de optimistisch-humanistische levensbeschouwing van de Verlichting kregen ze andere mogelijkheden. Daniël da Costa greep die voor zijn zoon aan en begeerde hem als advocaat te zien.

Al vroeg kreeg Isaac les in het Latijn van de geneesheer dr. M. Rodriguez en vanaf 1806 volgde hij de Latijnse School. Van 1811-1815 studeerde hij aan het Amsterdamse Atheneum, waar hij de invloed van prof. D. J. van Lennep onderging. Diens colleges maakten op hem grote indruk. In Da Costa's gedachtenrede na het overlijden van Van Lennep schreef hij ervan: 'Op zijne historische lessen ontving ik in nog tederen leeftijd, de eerste indrukken der historische waarheid van Moses en het Oude Testament, die mij onder leiding eener aanbiddelijke Voorzienigheid, om dus te zeggen, de eerste zelfbewustheid schonken eener roeping als Israëliet, - die mij in een later tijdperk van ontwikkeling en leven, door de genade van de God mijner vaderen aan de voeten brachten van Jesus van Nazareth, mijns volks Messias en de Heiland mijner ziel. Die

latere ontwikkeling, die opening van mijn zielsoog had ik onder God aan Bilderdijk te danken.³⁷

In 1813 viel de eerste ontmoeting met Bilderdijk. Deze was erelid van het 'Letteroefenend Genootschap Tot Nut en Beschaving' waarvan Lemans één der leidende figuren was. Lemans had hem Da Costa's *Lof der dichtkunst* laten lezen. Het resultaat was dat Da Costa door zijn leermeester bij Bilderdijk geïntroduceerd werd. Het werd een blijvend contact. Een jaar lang (vanaf januari 1815) kreeg Da Costa van Bilderdijk privéles in Romeins Recht en Nederlands. Op aanraden van professor Tydeman had Daniël da Costa, die zijn zoon nog te jong vond om hem naar Leiden te sturen, tot die privélessen besloten.

In 1816 vertrok Isaïc met zijn neef Abraham Capadose naar Leiden; de eerste voor een studie in de rechten, de tweede voor een medicijnenstudie. In 1818 promoveerde Da Costa, waarna hij naar Amsterdam terugkeerde. Zijn Leidse periode was niet zo zeer belangrijk door de invloed der Leidse hoogleraren, die naar Byvancks³⁸ woorden Da Costa's 'gedachtenvoorraad niet verrijkten' als wel door Bilderdijks *privatissimum*. Deze was nl. in 1817 Da Costa naar Leiden gevolgd om daar op aanraden van Tydeman zijn colleges over de *Vaderlandse Geschiedenis* te geven. In 1821 bleek uit enkele stellingen bij Da Costa's literaire dissertatie voor het eerst openlijk dat Da Costa als volgeling van Bilderdijk beschouwd moest worden.

Ook in godsdienstig opzicht had Bilderdijk zijn leerling, al of niet bewust, beïnvloed. Da Costa zelf formuleerde het als volgt in een brief aan Bilderdijk: U was voor mij 'het werktuig van Gods genade te mijwaart.'³⁹

Het jaar 1820, waarin Da Costa na veel strijd zich tot het christendom wendde, was om meer redenen voor hem belangrijk; in dat jaar vroeg hij de hand van zijn nicht Hanna Belmonte, met wie hij in 1821 huwde, en hij kwam in contact met Willem de Clercq, een jonge graankoopman met grote literaire belangstelling en capaciteiten.

Tussen 1820 en 1822 heeft Da Costa zijn nieuwe overtuiging slechts aan enkelen meegedeeld. In augustus 1821 vertelde hij De Clercq het geheim. Ook Hanna en Capadose, die tot dezelfde geloofsbeslissing waren gekomen, behoorden tot de ingewijden. Nadat Capadose zijn beslissing had meegedeeld aan zijn oom Imma-

nuël, gaf die er nogal wat ruchtbaarheid aan en Da Costa, wiens vader inmiddels overleden was, kwam toen tot een openlijke belijdenis van het christendom.

Bilderdijk zocht voor het op de doop voorbereidende onderwijs de gematigde predikant Lucas Egeling uit en na een korte voorbereidingscatechisatie werden Isaïc da Costa, Hanna Belmonte en Abraham Capadose in oktober 1822 in een volle Pieterskerk te Leiden gedoopt. Voor Leiden was gekozen om zo weinig mogelijk opzien te baren. Bij de doopdienst waren o.a. Bilderdijk, De Clercq en Groen van Prinsterer aanwezig.

De inleiding tot de hymne *God met ons* (1826) geeft ons een indruk van Da Costa's bekering. Na een beschrijving van zijn innerlijke strijd met o.a. de regels 'Maar ach! in de blindheid der zonde geboren/bleef rusteloze woeling mijn pijnigend lot', volgen de veel geciteerde verzen 'O God des ontfermens! Gij zaagt op mij neder / en 'k werd tot een nieuwe bevassing herteeld!' Tegen het eind van de voorzang staan de woorden die toen reeds in vervulling gegaan waren: 'Voor U wil ik strijden, voor U wil ik lijden / voor U wil ik de aarde doorgalmen van lof!'⁴⁰

Da Costa van 1823-1826: de strijdperiode

In augustus 1823 publiceerde Da Costa, aangemoedigd door Bilderdijk, zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*. Bij de bespreking van de ontwikkeling van Da Costa's ideeën zal de inhoud ervan aan bod komen. Hier kan volstaan worden met de opmerking dat Da Costa's aanval op zijn eeuw als een tijd van hoogmoed, van geestelijke slavernij, van bijgeloof, onkunde en duisternis de heersende rust danig verstoorde. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* schreef men naar aanleiding van de *Bezwaren* onder meer: 'Als bij een helderen hemel en frisschen voor-den-wind zeilden wij daarheen, vol vrolijkheid en moed over de gemaakte vorderingen in kennis, ware beschaving, en liefderijke beoordeling der grote belangen van den mensch; toen eensklaps de kreet ontstond, dat wij geheel van den koers af waren, en gevaar liepen, binnenkort op eene of andere klip, ja op honderd tevens, te morsel gestooten te worden.'⁴¹

Een stroom van kritiek in de vorm van recensies, pamfletten, spotverzen en wat dies meer zij, kwam los. De 'Domperrubriek' in de *Arnhemse Courant* werd heropend met artikelen over Da

Costa's geschrift. De omgang met Da Costa werd als verdacht beschouwd. De burgemeester van Amsterdam kreeg opdracht Da Costa's doen en laten nauwlettend te volgen. Hij speelde deze opdracht door aan de Directeur van politie in Amsterdam, mr. S. Izn. Wiselius, die op zijn beurt ervoor zorgde dat bezoekers van Da Costa gerapporteerd werden.

In september 1823 nam Bilderdijk het voor zijn volgeling op met zijn *De Bezwaren tegen de Geest der Eeuw van Mr. I da Costa toegelicht*. In november van hetzelfde jaar begaf ook Capadose zich in de strijd met een geschrift tegen de vaccinatie, terwijl Da Costa zelf de strijd voortzette met *De Sadduceën* (1824) en werkjes over Maurits (1824) en Oldenbarneveld (1825). In *Geestelijke Wapenkeret* (1825) wekte Da Costa vreesachtige geestverwanten op ook hun stem te laten horen. Het sluitstuk van zijn strijdperiode was *Aan Nederland* (1826). Op de inhoud van Da Costa's strijdschriften kom ik in het volgende hoofdstuk terug.

Ook op andere wijze verbreidde Da Costa in deze jaren Bilderdijks ideeën. Van mei tot oktober 1823 gaf hij een cursus 'over de Taal', gevolgd door een kerkhistorisch college (met grote aandacht voor de 17e eeuw) en een cursus over de Handelingen der Apostelen (gestart in oktober 1825).

'*De Bezwaren* en ook zijn andere strijdschriften uit de jaren 1823-1826 brengen Da Costa in een isolatiepositie',⁴² waaronder hij ongetwijfeld heeft geleden, maar die hem niet deed wanhopen getuige een brief van 20 oktober 1826 aan Willem de Clercq: 'Wondervolle dagen zijn het, die wij beleven. Het is overal duister, doch mijn hart blijft op het Licht, dat over Kerk en Vaderland begint op te gaan, staren.'⁴³

Da Costa van 1826-1839: de wending

In 1826 begon Da Costa op zondagavond bijbellezingen te houden. Een bijbelgedeelte werd uitgelegd, er werd gebeden en gezongen. Ook anderen hadden soms de leiding. Tot de vaste bezoekers behoorden o.a. mevrouw Koenen-Pauw en in de dertiger jaren haar zoon H. J. Koenen, H. P. Scholte (de latere predikant der afgescheidenen), Kohlbrugge, M. Westendorp-de Clercq (een zus van Willem de Clercq) en haar echtgenoot, ds. J. ter Borg (sinds 1828) en in de latere jaren het echtpaar Schimsheimer. Daarnaast waren er, die een bezoek aan de hoofdstad combineerden met het bijwonen

van Da Costa's zondagavonden: Willem de Clercq, ds. James, Meschert en de Van Zuylens uit Rotterdam.

Uit de door J. F. Schimsheimer opgetekende bijbellezingen blijkt dat Da Costa de bijbel las 'als Joods Christen', hij zocht naar de Joodse achtergronden van het Nieuwe Testament. Op een ander aspect, nl. Da Costa's chiliastische visie, kom ik nog terug. Smelik noemt Da Costa een 'romantisch bijbelverklaarder'.⁴⁴ Het aantal toehoorders van Da Costa's bijbellezingen nam snel toe en al spoedig werden ook op andere dagen en bij andere families (o.a. de familie Koenen) dergelijke stichtelijke bijeenkomsten of réunions gehouden, waar Da Costa en anderen voorgingen.

Een veel breder terrein bestreek Da Costa met zijn voorlezingen op vrijdagavond, die handelden over bijbelse, kerkelijke, dogmatische, historische en literaire onderwerpen. Trouwe bezoekers waren o.a. J. P. Heye (in de dertiger jaren) en in de vijftiger jaren H. Pierson. Uit de lijst met intekenaren blijkt dat veel bezoekers fikse bedragen betaalden, duidelijk met de bedoeling Da Costa financieel te ondersteunen. Na zijn korte loopbaan als advocaat was Da Costa nl. ambtelos en kampte hij met financiële problemen.

Van 1831-1838 hield Da Costa colleges over de Vaderlandse Geschiedenis en Taal, waarschijnlijk daartoe gestimuleerd door de oplevende nationale gevoelens na de Belgische opstand. 'Zijn voordrachten (. . .) begonnen meer dan vroeger in den algemeenen smaak te vallen; men zag er ook mannen als burgemeester Huydecoper, den gevierden prediker Abraham des Amorie van der Hoeven, den invloedrijken David Jacob van Lennep, die zich in 1823 van Bilderdijk en Da Costa had afgewend.'⁴⁵ Ook de hoogleraar J. P. E. Voûte en H. J. Koenen, die zijn dictaten ter lezing zond aan Tydeman en Groen, behoorden tot de toehoorders. Mevrouw Kluit ziet hieraan het begin van een nieuwe periode bij Da Costa: de *realiteit* krijgt een *grotere plaats* bij hem dan voorheen.⁴⁶ Zijn belangstelling voor de chiliastische ideeën van Irving verdween echter niet.

Belangrijk in deze periode was ook Da Costa's journalistieke arbeid. In 1832 was de uitgave van Groens *Nederlandsche Gedachten* stopgezet, maar het idee van een tijdschrift liet Groen niet los. Hij correspondeerde erover met Koenen en juist in die tijd kwam Van Hall bij Koenen op bezoek met plannen voor een eigen periodiek. Zo kwam na enige tijd het Réveiltijdschrift *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* tot

stand. Het werd 'een wetenschappelijke periodiek in stellig christelijke geest.'⁴⁷ De redactie werd gevormd door Van Hall, Da Costa, Koenen en De Clercq (de laatste vanaf het derde nummer). Messchert wilde niet in de redactie, omdat hij zich te veel eens geestes voelde met Kohlbrugge, wiens opvattingen door Da Costa werden aangevallen. Messcherts affiniteit met Kohlbrugge zou grote problemen hebben opgeleverd, daar de meeste stukken in de *Stemmen* namens de hele redactie (en niet ondertekend) gepubliceerd werden. Van 1834 tot 1839 verscheen het blad onder bovengenoemde titel, aanvankelijk wekelijks, later maandelijks. In 1839 en 1840 kwam het in kleiner formaat uit onder de naam *Stemmen en Beschouwingen*. Het Réveiltijdschrift verscheen in die periode van Da Costa's leven, waarin hij zijn definitieve posities innam.⁴⁸ De in deze jaren gewonnen inzichten veranderden later nauwelijks meer. Hij distantieerde zich van de Afscheiding, van Kohlbrugge en van degenen, die zijns inziens te veel waarde toekennen aan de belijdenisgeschriften der Nederlands Hervormde Kerk.

Mevrouw Kluit vat deze periode van Da Costa's leven kernachtig samen: 'De felheid van de strijd was voorbij, maar het isolement duurde nog voort, al werd het dan hier, dan daar doorbroken, om op den duur geheel opgeheven te worden. Van dichten is in deze jaren weinig sprake. Heel de aandacht is geconcentreerd op het kerkelijk- en geloofsleven zijner dagen.'⁴⁹

Da Costa van 1840-1860: de 'maatschappelijke' Da Costa

Uit de namen van de aanwezigen bij Da Costa's colleges over de Vaderlandse Geschiedenis en Taal bleek al dat de houding ten aanzien van Da Costa welwillender werd. Het isolement werd echter pas volledig doorbroken toen Da Costa in 1839 benoemd werd tot lid der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut van Letteren, Wetenschappen en Schoone Kunsten.

Na zijn *God met ons* (1826) had Da Costa weinig of niets meer op dichterslijk gebied gepubliceerd. Van verschillende zijden was er bij hem op aangedrongen zijn poëtisch werk te hervatten. 'Niet onwaarschijnlijk is het, dat daarmee in verband zijn vrienden, o.a. De Clercq en Van Lennep, op hem de aandacht vestigden, toen door het overlijden van Van Kampen, de plaats van het dichterslid der Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut vacerde.'⁵⁰ De benoeming werd in 1840 door de koning bekrachtigd. Op 6 februari

1840 voerde Da Costa het woord op een gewone vergadering over Bilderdijs *De Ondergang der Eerste Wereld*. Belangrijker was echter zijn tweede optreden: op 16 november 1840 droeg Da Costa zijn gedicht *Vijf en twintig jaren, een Lied in 1840* voor. Het succes was groot, zelfs zo groot dat De Clercq zich afvroeg of het wel paste bij het getuigenis dat Da Costa er in de eerste plaats mee wilde afleggen. De briefwisseling daarover komt in het vijfde hoofdstuk aan de orde.

In 1844 schreef Da Costa zijn brochure *Landgenoten met het oog op God, blijft Nederlanders en vereenigd, een woord bij gelegenheid der Wet van Leening of heffing*, een pleidooi om de vermogenden in het land op te wekken een door minister Van Hall uitgeschreven lening te laten gelukken, zodat een speciale belasting achterwege zou kunnen blijven. Nadat de lening inderdaad voltekend was, verscheen Da Costa's gedicht *Aan Nederland, in de lente van 1844* als een soort danklied 'en de vrucht van zijn arbeid was veler betere gezindheid, en zijn loon – een handdruk zijns Konings.'⁵¹ Da Costa kreeg zelfs een lintje.

Toch werd Da Costa in 1844 gepasseerd voor een hooglerschap aan het Atheneum Illustre. Er bleven invloedrijke personen die de schrijver der *Bezwaren* tegenwerkten. Dat bleek ook in 1855 toen hij niet werd benoemd als lid van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen. Overigens werd niet alleen Da Costa buiten de Koninklijke Academie gehouden: ook Thorbecke werd niet benoemd. 'In zijn autobiografie zegt Koenen trouwens, dat de benoemingen altijd zeer eenzijdig waren. Iedere geleerde van positief christelijke overtuiging werd geweerd: Ter Haar, Beets en zovele anderen.'⁵² Hoewel inderdaad de vijandschap tegen Da Costa niet volledig verdween, is het onjuist om met Pierson en Meijer⁵³ te stellen dat Da Costa impopulair bleef.

Naast zijn dichterlijke arbeid breidde Da Costa's overige werk zich gestadig uit. Hoewel het werk aan *De Stemmen* voorbij was, kreeg Da Costa het steeds drukker 'daar van de zes avonden drie à vier door particuliere lessen bezet waren, en ook de ochtenden slechts gedeeltelijk vrij' waren.⁵⁴ Bovendien kreeg hij zijn aandeel in het praktische werk van het Réveil, vooral na zijn kennismaking met Heldring in 1840. Da Costa was aanwezig bij de oprichtingsvergadering der Christelijke Vrienden ten huize van J. L. Gregory Pierson in 1845. Ook daarna is hij steeds nauw bij het werk der

Christelijke Vrienden betrokken geweest. Vooral het bevorderen van de zending onder Israël had zijn aandacht. In samenwerking met Capadose, Schwartz en Looman kwam een weekblad tot stand (vanaf oktober 1850) met als titel *De Heraut, een stem over en tot Israël*. Schwartz, evangelist onder de Joden in Nederland, was in dienst van de Vrije Schotse Kerk en het was door zijn bemiddeling dat in 1852 het Schots Seminarie kon worden opgericht onder auspiciën van en financieel gesteund door de Vrije Schotse Kerk. Da Costa was van 1852 tot zijn ziekte in 1859 zowel bestuurder als docent aan het Schots Seminarie, waar evangelisten en zendelingen werden opgeleid.

Op allerlei terreinen bleek Da Costa's grotere betrokkenheid bij het maatschappelijk gebeuren, zodat mevrouw Kluit de jaren van 1840 tot 1860 de 'maatschappelijke' periode van Da Costa's leven noemt.⁵⁵ Ook op politiek terrein werd hij actief: in 1851 richtte hij de Amsterdamse Kiesvereniging 'Nederland en Oranje' op. 'Het algemeen menselijke en het maatschappelijke doen zich sterker in hem gelden' merkt Kalff⁵⁶ op naaar aanleiding van het feit dat vooral na 1848 Da Costa veel gedichten richtte tot familieleden en geestverwanten. In 1849 schreef hij een *Feestzang* ter gelegenheid van het vijftigjarig hoogleraarschap van D. J. van Lennep. Hoewel Da Costa in deze periode geen Bilderdijskiaan meer genoemd kan worden (zie hfdst. 5), hield hij zich nog steeds met Bilderdijsk werk bezig. Zijn bewondering ervoor bleef groot en met Bilderdijsk ideeën als taalgeleerde en literator bleef hij het eens. Hij sprak een feestrede uit bij de 100e verjaardag van Bilderdijsk geboortedag en verzorgde de uitgave van diens dichtwerken (1857-1859), gevolgd door *De Mensch en de Dichter Bilderdijsk* (1859). Zijn belangstelling voor de Joodse geschiedenis bleek uit zijn *Israël en de Volken* (1848-1849).

Zijn literaire produktie ging ondertussen door. Naar aanleiding van allerlei gebeurtenissen verschenen zijn tijdzangen. Een verzoek van uitgever Kruseman om een dichterlijk bijschrift bij gravures resulteerde in *Hagar* (1848) en een tafereel van de Vlaamse schilder N. de Keyzer bezielde hem tot het schrijven van *De Slag bij Nieuwpoort*.

Op vrijdag 14 januari 1859 (zijn 61e verjaardag) droeg hij laatstgenoemd gedicht voor. 'Zonder het te weten was de avond van 14 januari niet alleen een triumpf – maar tevens eenigszins als een af-

scheidsavond geweest.' In november 1859 werd Da Costa namelijk ernstig ziek. Op 23 december 1859 meldde *De Heraut*: 'Zijn toestand is hoogst zorgelijk' en op 1 mei 1860 volgde het bericht dat Da Costa overleden was 'bij den uitgang van den Joodschen Sabbat en den ingang van den dag des Heeren.' De begrafenis vond plaats in de Nieuwe Kerk te Amsterdam op 3 mei 1860. 'Van alle kanten hoorde men nu zijn lof verkondigen.' Bij zijn graf werd o.a. gesproken door Capadose, mr. Meschert van Vollenhoven (de burgemeester van Amsterdam), Groen, Beets, Hasebroek en prof. Van Oosterzee (een ethisch theoloog). In 1823 werd Da Costa's huis op last van de burgemeester bewaakt; bij zijn graf sprak mr. Meschert van Vollenhoven over Da Costa als iemand 'die den Heer heeft gediend; een krachtig man, groot voor ons vaderland, voor ons geëerbiedigd Stamhuis, voor de stad onzer woning.' Hasebroek vergelijkt deze begrafenis met die van Bilderdijsk: 'Bij Bilderdijsk's graf enkele vrienden (. . .) maar bij het graf van Da Costa een aanzienlijk deel van de bevolking der hoofdstad uit allerlei rang en stand, met vele belangrijke mannen van elders vermeerderd . . .'⁵⁷

4. DA COSTA'S OPVATTINGEN IN ZIJN STRIJDPERIODE

*De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*⁵⁸

Da Costa's *Bezwaren* verscheen op 7 augustus 1823. In het eerste hoofdstuk (over de godsdienst) neemt de verdediging van de leer der uitverkiezing een grote plaats in. Het is in dit verband van belang om er met Mönnich op te wijzen dat in Nederland de verlichtingstheologie niet zo sterk doordrong als in andere landen en dat men alleen liet vallen 'wat men als te particularistisch en exclusivistisch' ervoer. Mönnich noemt dan met name punten als de uitverkiezing en de verwerping.⁵⁹ Vandaar dat er geen behoefte was de Synode van Dordrecht in 1618/1619 te herdenken en dat in feite de oude belijdenisgeschriften niet meer werden gehandhaafd. Ook in de geschiedschrijving koos men de kant van de remonstranten en nauw daarmee verbonden de kant van regenten en staatsgezinden. Da Costa nu verdedigt juist dit dogma zeer krachtig als het leerstuk 'het welk door de voornaamste Hervormers krachtig en standvastig is beleden en verdedigd geworden als het bolwerk van de zuivere Evangelieleer, die alle eigen rechtvaardigmaking en alle